

ПОСЛАННЯ-ЕКСПРОМТ: “КВАЗІЖАНР” ЧИ НОВИЙ ЖАНРОВИЙ ВАРІАНТ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ХІХ СТ.)

У статті розглядаються основні напрями розвитку складної жанрової форми “послання-експромт”, представленої в українській та російській поезії ХІХ ст. Використовуючи конкретно-історичний та типологічний підхід, робиться спроба визначення особливостей його жанрової структури.

Ключові слова: послання, експромт, жанр, поезія.

Загальновідомо, що наприкінці ХІХ ст. посилення міжжанрових взаємодій зумовило появу жанрових утворень, які набули різних теоретичних визначень: авторські жанри, позажанрові твори, “квазіжанри” тощо. Проблема розмежування “квазіжанру” від власне жанру, жанрового різновиду становить одне з основних методологічних завдань сучасної жанрології. Зорієнтуватися у широкому, варіативному жанровому полі допомагають жанрові уточнення, заголовки, які відображають авторську рефлексію щодо жанрової приналежності твору. Отже, встановлення кореляції між зовнішніми показниками і внутрішніми закономірностями структурування твору полягає в основі визначення його жанрової ідентифікації. Проблематичність цього дослідницького завдання підкреслив Ж.-М. Шеффер: “У випадку паратекстуальних елементів, пов’язаних із тими чи іншими специфічними жанрами (наприклад, особливими типами заголовків), перед нами безсумнівно опізнавальні індекси. Якщо ж поставити це питання по відношенню до внутрішньотекстових елементів, то вирішення виявляється більш ускладненим, а часом мабуть, що і неможливим” [13, 174]. Численні послання другої половини ХІХ ст. позначаються підзаголовком “експромт”. Частотність використання цієї промовистої підназви є високою, що переконує в її специфічній функції, а також особливому зв’язку зі структурно-змістовими характеристиками послання-експромту. Звичайно, жанрове визначення “експромт” не є винятковим і безпрецедентним явищем для історії української та російської літератури, але виступає важливим елементом для розуміння розвитку жанру віршованого листа. Отже, ми маємо на меті встановити відповідність авторських жанрових визначень і внутрішніх текстових ознак через призму особливостей розвитку традиційного жанру послання, у тому числі, його міжжанрових контактів на матеріалі двох літератур.

Експромт притаманний домашнім формам культури, позбавлених жорстких меж, маючих високий варіативний потенціал. Але все-таки ми можемо окреслити його ознаки, визначальні для поезії періоду ХІХ ст.: мала форма, двоскладний метр, чотирьохстопний ритм, точна рима, цитатність, фактографічність, жартівливий характер, фрагментарність, широкий тематичний діапазон. Найчастіше імпровізаційно виконувались епіграма, мадригал, вірш “на випадок” – жанри, які часто вступали у тісний контакт із посланням, що відбивається на його структурному рівні. З літературного побуту експромт поступово проникає до літературної сфери, проте інтимне, фамільярне “забарвлення” експромту залишається визначальною прикметою. Саме ця ознака стає своєрідним інтегралом, спільною основою для синтезу експромту з посланням.

Розмова про взаємодію послання й експромту не вичерпується аналізом віршованих жанрів. Слід наголосити, що вагома передумова появи експромтної інтенції поетичних творів, внаслідок якої уможливорюється міжжанровий діалог, формується у лоні епістолярного жанру вже із самих витоків культури листування. Йдеться про дуалізм ретельного відпрацювання листа і спонтанного, “недбалого” висловлення, яке створює ілюзію бесіди. “Прикметно, що саме ці, намічені ще античністю семантичні полюси (писати як говориш або, навпаки, турбуватися про особливе шліфування тексту і його сценарну “обкатку”; читати і перечитувати листи, витлумачуючи їх), супроводжує історію листа...” [8, 71], – зауважує дослідниця. Історико-літературні приклади яскраво ілюструють цю думку. Так, видозміна принципів опрацювання листа, мінливість оцінки щодо залишення прикмет чернетки в остаточному варіанті (власне, як і самої можливості остаточної завершеності) свідчать про еволюцію мислення особистості, трансформацію жанрових прикмет епістолярію. Аналізуючи епістолярій арзамасців, У. Тодд зазначає, що їхні листи подібні до процесу мислення ніж до ретельно відшліфованого результату [10, 98]. Пояснення причини переакцентуації листування до модусу “несерйозно про серйозне” криється в бажанні уникнути педантизму і нудного викладу. Отже, славнозвісна мозаїчність композиції, превальювання розмовних елементів, незавершеність, стилістична і тематична “випадковість” – все це прикмети епістолярного жанру, зорієнтованого на жанротворчі принципи “вільної” організації [14], які заперечують стрункність “урегульованості” письмового тексту.

Експромт – конкретний прояв імпровізації – особливої форми творчості, притаманної не лише літературному твору – відрізняється, за влучним визначенням М. Епштейна, процесом комунікації, інтегральною формою інтелектуальної діяльності. “Через імпровізацію “інакшість” іншої людини дає поштовх моему творчому самовизначенню” [3], – характеризує дослідник імпровізацію, навіть не маючи на думці епістолярний жанр, але факт внутрішньої близькості цих феноменів очевидний.

Експромт як форма спілкування, культурного дозвілля у XIX ст. асоціюється з різноманітними творчими зібраннями. На початку століття, це були салони, але вже у 30 – 40-х рр., наприклад в Росії, замість салонів з’являються угруповання із виразно політизованою діяльністю. В Україні наприкінці століття творчі зібрання інтелігенції також мали місце: “В середовищі української культурно-мистецької інтелігенції збиралися частіше навколо певної особистості, утворювалися маленькі приватні клуби. В господах Косачів, П. Житецького, О. Кониського за літературної ознакою. У В. Антоновича – любителі історії. У Михайла Старицького збиралися переважно театральні діячі” [4]. Експромтними конкурсами, які часто ставали початком нового твору, що згодом друкувався, були відомі зібрання “Літературної громади”. Про численні зібрання 80-х рр. XIX ст., навколо яких гуртувалася молодь, згадує в автобіографічних нотатках В. Самійленко. Він стисло, але чітко змальовує складну ситуацію в Україні під Російським пануванням, коли пародійні та інші твори, що стали результатом творчих зустрічей, друкувати можна було у кращому разі на Галичині.

Яскравий приклад посилення уваги до імпровізацій в російському культурному просторі на схилі століття становить мистецько-творчі зібрання “п’ятниці” К. Случевського на петербурзькій квартирі поета. Експромти відомих відвідувачів зібрань публікувалися недовгий час в окремому гумористичному виданні “Словцо”. Ці експромти-реакції на певні соціальні або мистецькі події також згодом ставали основою для художніх творів. “Словцо” проіснувало недовго: було заборонене через соціальну спрямованість поетичного матеріалу. Порівнюючи спрямування “експромту” в цей період та на початку XIX ст. можна помітити зміщення малих гумористичних форм із “домашньої” сфери до відкритої, громадської, до переваги сатиричного начала.

Ю. Лотман у статті “Поезія 1790 – 1810- х рр.” дослідив взаємозв’язок побуту, життєвої поведінки і літератури, зокрема, в жанровому ракурсі побутового віршування і дійшов висновку: “Обов’язковою зворотною стороною розвитку побутової імпровізації був дилетантизм: поезія початку XIX ст. невід’ємно пов’язана зі слабкими, наївними дилетантськими віршами” [6, 346]. Разом із тим, наївність виникала пізніше у “високій” поезії вже як частина “позасистемного елемента”, налагоджуючи зв’язок вірша з особистісним контекстом [6, 347]. У річищі цих розмислів красномовний приклад становлять численні вислови про складання віршів “кой-как” О. Пушкіна, зокрема у відомому посланні “Моему Аристарху”, що стало сворієдною програмою російської літератури початку XIX ст. На думку О. Пушкіна, дружні послання – розраховані не на публікацію, а на усне промовляння. Зважаючи на це, Т. Мальчугова пише: “В усному відтворенні (або в імпровізації) і повтори, і певне багатослівність – ампліфікація мовлення – пробачні і навіть доречні, але у друку вони створюють несприятливе враження, ось чому Пушкін заперечує проти самовільної публікації його віршів друзями” [7, 37].

Попри стилістичні недосконалості експромту, принципи художньої форми, що розробляються за його допомогою, стають рушійними факторами жанрового перетворення в літературному процесі періоду. Наприклад, “Послание к Тургеневу” К. Батюшкова – вірш-прохання з побутового приземленого приводу, експромт, який поет, що роками доопрацьовував свої твори, залишив у первісній формі. Нарікання на художні недоліки лунали вже серед сучасників, зокрема, від О. Пушкіна, але саме цей вірш, на думку дослідників, проклав новий шлях розвитку літератури [9].

Отже, у дослідженні послань-експромтів відчутні дві вагомні опозиції, між якими формується жанр, і які по черзі стають домінуючими у певні періоди. Йдеться про напругу між письмовою і усною формою текстів, а також між остаточним варіантом тексту і чернеткою. Послання, через генетичний зв’язок із листом, пам’ятає і творчо використовує досвід бесіди, усної розмови. Подібно до листа, спроби відтворити особливості письмової форми поетичними посланнями свідчать про віддаленість адресата. Експромт дивним чином цю віддаленість скорочує, наближуючи кореспондентів, адже експромт – форма миттєвої реакції на певну подію, спостерігачем якої став автор і до якої дотичний адресат. Між тим, не можна не помітити послаблення діалогічності таких послань.

За допомогою експромту до послання потрапляють елементи жанру, які не зорієнтовані на процес мислення. Найчастіше – це статична завершена поетична “реакція”, що справляє враження частини діалогу, в результаті якого постав поетичний фрагмент. У цей час серед найпоширеніших приводів можна виокремити такі: привітальні, “на від’їзд”, епістолярні (надісланні віршів, портретів), літературно-критичні (реакція на певну літературно-мистецьку

подію або висловлення на адресу автора віршованих експромтів-послань). Не втрачає впливовості епіграматична складова, яка підкреслює фактографічність експромтів-послань другої половини XIX ст. Однак як в українській, так і в російській літературах паралельно розгортається інша традиція міжжанрового діалогу, яка яскраво демонструє й інші принципи взаємодії жанрів. Наприклад, в російській поезії діагностуються виразні щоденникові прикмети послання-експромту: “Тучкову” (21 июля), “К.М.Л. Огаревой” (18 декабря, вечером) М. Огарьова, “Королеве эллинов Ольге Константиновне” (11 июля 1891) А. Фет, “Е.А. Варламову” (при посылке стихотворений) А. Григор’єв, “Перед отъездом” (Л.З. Д<андевиль> – при отсылке моих стихов) О. Плещеев.

Модель експромту мадригального або епіграмного різновиду поступово руйнується в російській літературі. Експромт асоціюється із восьмирядковим віршем, написаним найчастіше чотирьохстопним ямбом. Так само як і в українській літературі, в російській відбувається подовження строфічної структури жанру. Цей процес стає наслідком того, що у змістовому плані жанр більше не прикутий до однієї певної події, стає ближчим для розкриття взаємодії між внутрішнім і зовнішнім світом людини, що спричинено поступовим відходом жанру від побуту, “олітературення”. Такі спроби реалізуються в ліриці А. Апухтіна. Серед альбомних експромтів, що мають звичну форму, трапляються зразки, які складаються з трьох шестирядкових строф (“Е.А. Хвостовой” (експромт)), або з дев’ятнадцяти рядків. У творах простежується своєрідний розвиток сюжету, замість статичної “ювілейної” ситуації. Послання перегукується із традицією звернень до жінки, що надихала поета, і стала уособленням творчих здібностей, творчої “молодості”.

Серед значних трансформацій експромту-послання, які дозволяє спостерігати українська література, є редукція жартівливого, побутового та утворення високого, піднесеного послання-експромту. Наприклад, у творчості Хр. Алчевської натрапляємо на вірш “Імпровізація”, який тяжіє до діалогічної лірики, спорідненої з жанром послання, із характерними зверненнями, запитальними конструкціями, що влітаються у ліричний роздум-медитацію:

Чи ти знаєш, любий брате,
Як бува неволі,
Як в тюрмі високій, темній
Схоче в’язень волі?
І захоче знов побачить
Він степи широкі,
Неоглядні простори,
Зорі ясноокі... [1, 218].

Зовсім інший характер має послання-експромт Ю. Федьковича. Побутовий привід, до речі доволі типовий для періоду, але незвичний для пісенного складу лірики буковинського поета, обумовлює відповідну форму послання, концентрацію поетичного висловлення на одному предметі. Однак, вірш вирізняється тим, що, будучи своєрідним коментарем до фотографії, зображене на ній символізується, осмислюється як оселя душі поета:

Отут я, брате мій, родився,
Отут дівочий вік згуляв,
Отут і плакав і молився,
І під могилу поховав,
Що було серцю до вподоби!..
Отут і сам в студенім гробі
Покладу бідну голов спать,
І тут му бога з неба ждять! [11, 235]

Жартівливі послання-експромти зберезуться і наприкінці XIX ст., але вже без підтримки салонної і альбомної культури. Дуже рідко в українській літературі відчувається відгомін російської традиції дружнього послання-експромту, заснованого на грубому дотепі, адже жанр українського послання розвивається самостійно, спираючись на національні літературні традиції. Проте поетичний зразок на кшталт російської жанрової моделі трапляється в творчості П. Куліша (“О бедная Дора...”). Загальною ж тенденцією формування послання в українській поезії є те, що альбомні послання-експромти змінюються, пристосовуються до певних обставин або індивідуального задуму. Наприклад, В. Корнійчук, характеризуючи вірш “Ользі С.” І. Франка відмічає його жанрову приналежність до альбомної культури, однак зауважує: “Вишукану похвалу невідомій жінці І. Франко “одягає” в афористичні “шати”, позбуваючись так жанрової фривольності і делікатно ховаючи в них особисте ставлення до властительки альбому” [5, 120].

Отже, період позначений ледве помітним, але суттєвим для подальших змін, зсувом від “епіграматично-мадригальної” залежності експромту, що звичайно, продовжує своє життя у віршованих посланнях-жартах, у бік особистісного, внутрішнього, саморефлексивного. Не

випадково експромт-послання трапляється у поезії М. Старицького “Артисту М.К. Садовському” (експромт у день бенефіса) – значення творчості поета у пошуку оновлення жанрової і стилістичної системи української системи неодноразово підкреслювалося літературознавцями. Послання М. Старицького є “привітальним” визнанням, адресованим другу, що, здається, знаходиться поруч, принаймні підзаголовок свідчить про невеликий часовий і просторовий відтинок між їхнім спілкуванням. Крім того, однією з виразних особливостей цього послання, яка продовжує традицію жанру в українській літературі, є тісне переплетіння приватного і загально значимого. Значущість цієї традиції та її стійкість підкреслює саме експромтна форма. Інший приклад знаходимо в поезії Г. Чупринки (“Імпровізація” (Арт-ці В. Валерик). Ця імпровізація, відрізняючись від інших експромтів-посланий поета, зокрема “Експромту I”, “Експромту II. Їй”, більш подовженою формою і більшою віддаленістю від приватної окремішності життя, актуалізацією спільного для кореспондентів контексту минулої “боротьби” і висловлення сподівань щодо дієвості поетичного слова. Так, в останньому рядку приватність порушується, розширюється усвідомленням значення своєї “пісні”, яка адресована вже не тільки конкретній особі, але й ширшій аудиторії:

Тобі, тобі!.. Але сі звуки
Чи нагадають знов тобі
Про ту жагу й пекельні муки,
Що ми терпіли в боротьбі.
Тобі і всім!.. Нехай розбудять
Мої жагучії пісні
Всіх тих, що білим світом нудять,
Що знають тільки чорні дні [12, 256].

У творчому доробку М. Вороного експромт займає помітне місце. Розмаїття віршової техніки, варіативність формальних прийомів переконують в особливому хисті поета до імпровізації. Усі твори-експромти, незважаючи на спрямованість адресації, сповнені експресії, єдністю і плавкістю розвитку ліричної думки. Ці експромти, так би мовити, більш “класичні”, наближені до традиційного альбомного експромту, але їхня відмінність полягає у змістоутворювальній ролі саме суб’єкту мовлення, його оцінок і бачень адресату, його емоцій, що утворює своєрідність діалогу цієї лапідарної художньої форми та перекидає місток до жанру послання.

Часто залишаючи компонент “вірша на випадок”, форма експромтів-посланий починає змінюватися у бік ускладнення: розширення обсягу, тематичного розмаїття, емоційної поліфонії. Таких прикладів іще небагато в українській і російській літературі кінця XIX – початку XX ст., але вже перші кроки переконують у суттєвій реформації жанру послання в наступному столітті. Наприклад, “Le Sonnet sans Tete” (Експромт Марусі М-ковій) М. Вороного. Як свідчить назва – це сонет. Привід написання приховується (“Що не звіршовано – це мій секрет” [2, 85]), а вірш формально перетворюється на роз’яснення особливостей “безголового” сонету, проте метадериваційна основа твору не приховує жартівливі, інтимні стосунки між адресатами. В експромті М. Вороного “Nie Wolno!” (Зосі, на корі берези, експромтом) вирізняється спроба відбити у формі вірша перебіг переживання. Красномовне уривання поетичної фрази, фігура enjambement, складний ритміко-інтонаційний малюнок створюють ефект затримки мовленнєвого потоку, замислення:

Коли заочив я тебе в кущах малини, –
Аж раптом слово це “Nie Wolno” ніби приском
Мене вразило і... тиняюсь я бездольно... [2, 84]

Отже, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що авторські визначення “експромт” підкреслюють напрям синтетичного розвитку жанру послання. Співіснування різних жанрових моделей послання-експромту, посилення синтетичних процесів спричинено перехідними процесами жанрової системи. В обох літературах кінця XIX ст. виразно проступає тенденція до подолання стійких, передусім, альбомних, жанрових моделей і наближення послання-експромту до вільного самовираження особистості, що відбивається поетикою творів. Помітним наслідком міжжанрового синтезу стає трансформація “невпорядкованості” експромту, що перетворюється на своєрідний художній прийом. Авторське визначення “експромт” у посланнях нагадує про щирість висловлення на протипагу штучності, умовності художньої огранки слова. Отож, утворилося специфічне балансування жанрової структури, що виштовхнуло жанр до нового рівня. На нашу думку, подальший аналіз цієї трансформації, а також дослідження впливу віршу-експромту на естетизацію приватного епістолярію сприятиме висвітленню розвитку жанрів у контексті міжсистемних взаємодій.

Список використаних джерел

1. Алчевська Хр. Твори / Хр. Алчевська. – К. : “Дніпро”, 1990. – 558 с.

2. Вороний М. У саяві мрій : поезія, переклади / М. Вороний. – К. : Вид-во “Київська правда”, 2002. – 295 с.
3. Епштейн М. Коллективная импровизация : творчество через общение [Электронный ресурс] / М. Эпштейн // Топос : литературно-философский сетевой журнал. – Режим доступа : <http://topos.ru/article/6530>
4. Каштелянчук Л. Відлуння [Електронний ресурс] / Л. Каштелянчук : Режим доступу : www.dax.com.ua/ru/saloon/20040225/musei
5. Корнійчук В. Жанрова парадигма збірки “Semper Tiro” І. Франка / В. Корнійчук // Вісник Львів. ун-ту. Серія: філологія. – 2004. Вип. 33. Ч. 2. – С. 118 – 126.
6. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии / Ю.М. Лотман. – СПб. : “Искусство – СПб”, 2001. – 848 с.
7. Мальчугова Т.Д. Жанр послания в лирике А.С. Пушкина : Учебное пособие / Т.Д. Мальчугова. – Петрозаводськ : РИО Петрозаводского гос. ун-та им. О.В. Куусинена, 1987. – 91 с.
8. Сапожникова Н.В. “В письме я есмь” : жизнь и философско-антропологическая судьба эпистолярного дискурса русского 19 века / Н.В. Сапожникова. – Нижневартовск : Изд-во Нижневартовского государственного гуманитарного университета, 2006. – 303 с.
9. Сергеева-Клятис А.Ю. Русский ампиризм и поэзия Константина Батюшкова / А.Ю. Сергеева-Клятис. – М. : Изд-во Московского культурологического лицея, 2001. – Ч. 2. – 90 с.
10. Тодд У.М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху / У.М. Тодд. – СПб. : “Академический проект”, 1994. – 207 с. (“Современная западная русистика”)
11. Федькович Ю. Твори у 2-х т. / Ю. Федькович. – К. : “Дніпро”, 1984. – Т.1. – 462 с.
12. Чупринка Г. Поезії / Г. Чупринка. – К. : “Радянський письменник”, 1991. – 496 с.
13. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? / Ж.-М. Шеффер. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 190 с.
14. Юферева О.В. Поетичне послання як “вільний” жанр: специфіка жанрової структури у когнітивному висвітленні / О.В. Юферева // Наукові записки. Серія філологічна. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька Академія”, Вип. 20. – 2011. – С. 430 – 438.

Summary. The article deals with the problem of genre identification of the verse epistle-and-impromptu, its specific features characteristic of the Ukrainian and Russian poets' works of XIX century. Special attention is paid to significant aspects of a content structure and the main development orientations of the verse epistle-and-impromptu. The author analyses this genre in the context of paratextual elements as a genre factor.

Key words: genre, verse epistle, impromptu, poetry, paratextual elements.

УДК 82.09

Т.В. Языкова

КНЯЗЬ ГОЛИЦЫН В РОМАНЕ ДЖЕЙМСА ГРАНТА “ЖЕЛАНИЕ ЛЕДИ ВЕДДЕРБЕРН”: ИСТОРИЧЕСКИЙ ИЛИ ФИКЦИОНАЛЬНЫЙ ПЕРСОНАЖ?

Стаття присвячена дослідженню творчості другорядного англійського письменника – Джеймса Гранта. У статті аналізується його роман “Бажання леді Веддерберн” з позицій відповідності тексту та позатекстової реальності. За допомогою референціальної системи ідентифікації історичного персонажу розглядається образ персонажа роману Гранта – князя Галичина. Це надає можливість дослідити персонаж як фікціональний або історичний. Також, під час дослідження тексту роману виявляються деякі стереотипи погляду на росіян, притаманні англійцю середини XIX століття. Виявляється, що головний антагоніст роману – князь Галицин – є втіленням усіх негативних рис росіянина з точки зору освіченого британця. Загалом, дістаємося висновку щодо особливостей предикативного історизму Джеймса Гранта.

Ключові слова: предикативний історизм, референціальна система ідентифікації історичного персонажу, історичний персонаж, фікціональний персонаж, не-джентльмен, стереотип, Кримська війна.

Актуальность темы данной статьи обусловлена возрождающимся интересом к литературе периода правления королевы Виктории в Великобритании, к так называемому викторианскому роману. Современных исследователей все чаще интересует специфика историзма английских